

Др Данијел Радовић

виши научни сарадник

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

danijel.radovic89@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8588-0964

**ЈУЖНА СРБИЈА ИЛИ СЕВЕРНА/ЗАПАДНА
БУГАРСКА – ЈУЖНО ПОМОРАВЉЕ У ДЕЛИМА
ФЕЛИКСА КАНИЦА***

Апстракт: Феликс Каниц је био један од најпознатијих страних путописаца који су обилазили Балканско полуострво током 19. века. Србима и Бугарима посветио је своја најзначајнија дела. Управо из тог разлога важно је сагледати где је Каниц сместио једну од граница раздвајања двају народа, тачније шта је за њега била „јужна Србија”, а шта „северна Бугарска”, како је назвао свој први путопис приликом пропутовања кроз Јужно Поморавље. Сагледали смо у којој мери се његова перцепција простора, који је 1878. припао Кнежевини Србији и који је Каниц примарно дефинисао као „Бугарска”, изменио у његовим последњим делима и како у Каницовим очима изгледа етнографска слика тог поднебља.

Кључне речи: Феликс Филип Каниц, Алексинац, Ниш, Јужна Морава, путописи, Срби, Бугари.

Феликс Филип Каниц рођен је 2. августа 1829.¹ у Обуди, која је у временом постала саставни део мађарске престонице Будимпеште. Рођен је у јеврејско-мађарској породици досељеника у Угарску у 18. веку. Након детињства проведеног у добростојећој фабрикантској породици у Обуди и школовања у Пешти, упутио се у престоницу Хабзбуршке монархије. У Бечу је завршио студије уметности. Тих година много се више зани-

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 Сви датуми у тексту су по грегоријанском календару.

мао музиком и сликарством, а та интересовања и вештине уочљиви су и у његовим потоњим књижевним делима. Након студија, код Каница се развила посебна страст ка путовањима. Прво је средином педесетих година 19. века обишао пределе које данас називамо средњом и западном Европом, да би потом пажњу усмерио ка Балкану, који је постао његова лична и професионална пасија.²

Према сведочењу Тодора Стефановића Виловског, поглед ка Балкану су му 1859. године усмерили француски путописац Ами Буе, али и Вук Стефановић Караџић, са којим је имао прилику да се упозна у престоници Хабзбуршке монархије.³ Веома брзо се обратио молбом Министарству просвете Кнежевине Србије. Потписао се као „молер” односно илустратор *Илустрованих лајпцишких новина (Leipziger Illustrierte Zeitung)* и замолио је српске власти за дозволу да слободно путује по Србији у сврху истраживања. Министарство му је одобрило да „снима и молује знатније манастире, развалине старе и пределе итд., у намери да све то после у збирке изда на свет које ће наше отачество изближе упознати са изображеним народима”. Добио је више него што је тражио – Министарство је препоручило свим државним и општинским чиновницима да му буду на услузи.⁴

Од тог тренутка почиње Каницово непрекидно интересовање за простор југоисточне Европе, територију коју је доцније описао као „један од најблагословенијих предела наше планете”.⁵ Премда Каниц није био ни први нити последњи путописац који је током шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година 19. века крстарио просторствима Балканског полуострва, захваљујући многобројним радовима, описима и скицама наметнуо се као највећи ауторитет међу свим колегама путописцима. Геза Фехер, мађарски етнолог и једини Каницов биограф, можда га је и оправдано у називу своје књиге из 1932. године назвао

2 К. Орел, *Породица Каниц у Обуди 1829–1848: покушај контекстуализације*, Слике са Балкана Феликса Каница, ур. Ђ. Костић, Београд, 2011, 23–34.

3 Г. Ковијанић, *Вук, Караџић, званична Србија и Феликс Каниц (1829–1904)*, Ковчежић. Прилози и грађа о Доситеју и Вуку XI (1973), 166–168; Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, Београд, 1988, 85–86.

4 Цит. према: Ђ. S. Kostić, *Dunavski limes Feliaksa Kanica*, Београд, 2011, 3.

5 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864. године*, Београд, 2023, 11.

„Колумбом Балкана”.⁶ И сам Каниц се тако осећао. Како пише, неки предели су публици изван граница тадашњег Османског царства били далеки и непознати, баш као и „области на изворима Нила”, иако су им били у непосредној близини.⁷

Иако то није био по вокацији, Каниц се кроз своја путовања и књижевна дела профилисао и као етнолог, археолог, географ, илустратор, историчар. Његова дела данас нам пружају значајан извор за разумевање менталитета српског народа и његових обичаја. Археолог Ђорђе Костић, који је важио за једног од најбољих познавалаца дела Феликса Каница, са правом је констатовао да је он путовао „широм отворених очију” и да је бележио на својим путовањима све што је било важно.

Феликс Каниц је готово пуних пет деценија посветио проучавању Кнежевине и Краљевине Србије и оставио иза себе мноштво радова о њеној историји, археологији, етнографији, географији. Његова прва дела била су посвећена римском и византијском споменичком наслеђу на простору тадашње Кнежевине Србије.⁸ Године 1868. у Бечу је објављен његов краћи путопис „Путовање по јужној Србији и севереној Бугарској 1864. године”. Две године раније резултате свог истраживања презентовао је пред Царском академијом у Бечу. Прву фазу проучавања Кнежевине Србије Каниц је крунисао историјско-етнографском студијом, такође објављеној 1868. године под називом „Србија”. То дело му је, након додатних путовања, истраживања и сазнања, послужило као основа за писање тротомне студије о Србији са оригиналним називом „Краљевина Србија и српски народ од римског доба до данашњих дана”.⁹ Први том је објављен пред крај ауторовог живота, 1904. године, док су простала два објављена постхумно – 1909. и 1914. године.

Упркос дуготрајном интересовању за Србе и Србију, важно је нагласити да Каницово животно дело ипак представља „Дунавска Бугарска и Балкан”, такође тротомно дело, изашло у периоду од 1875. до

6 G. Fehér, *Kanitz Fülöp Félix "A balkán Kolumbusa": élete és munkássága: 1829–1904*, Budapest, 1932.

7 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864. године*, 12.

8 F. Kanitz, *Die römischen Funde in Serbien*, Wien, 1861; Isti, *Serbiens byzantinische Monumente*. Wien, 1862.

9 Дело у оригиналу носи назив „Краљевина Србија и српски народ од римског доба до данашњице”. Преводиоци прва два тома на српски језик донели су одлуку да прва два тома преведу као „Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века”.

1879. године.¹⁰ Сходно томе, није се интересовао само за Србе, већ и за добар део Балканског полуострва. Симпатије према Бугарима науштрб Срба јасне су док читамо његове редове, што је приметио и поменути Геза Фехер.¹¹ Бутари су били Каницов „омиљени” балкански народ, како нам преноси Марија Тодорова, док нова истраживања Габора Деметера показују да је Каницова „бугарофилија” била новчано подржана из тајних фондова угарске владе.¹² На челу Оријенталног института у Бечу, Феликс Каниц је седамдесетих и осамдесетих година имао важну улогу у школовању бугарских ђака у Бечу. Због тога је колоквијално називан „бугарским конзулом” у престоници Двојне монархије.¹³

Каниц је за реализацију својих путовања свакако уживао финансијску потпору аустријске и угарске владе, иако су оне временом постале конкурентске мреже приликом слања научних експедиција на Балкан.¹⁴ Катрин Орел је приметила да, за разлику од осталих угарских Јевреја, Каниц није постао горљиви мађарски националиста, већ је остао привржен Бечу. Можда то најбоље објашњава анимозитет који је према Каницу гајио Бенјамин Калај, који је седам година боравио у Београду као аустроугарски конзул (1868–1875).¹⁵

Потпору и разумевање налазио је и код српских власти. Истицао је захвалност Јовану Гавриловићу, председнику Српског ученог друштва, који је у периоду 1868–1872. био један од намесника малолетном српском кнезу Милану Обреновићу. У Београду се шездесетих година сматрало да Каниц својим делима доприноси популаризацији Србије, па отуда и не чуди наредба да среске и општинске власти буду путописцу у свему

10 Р. Љушић, *Каниц, Феликс*, Енциклопедија српског народа, гл. и одг. ур. Р. Љушић, Београд, 2008, 480.

11 С. Бошков, Б. Стојковски, *Србија у очима Феликса Каница из пера једног мађарског научника*, Феликс Каниц на централном Балкану – 150 година истраживања у Нишу. Зборник радова са научног скупа одржаног 30–31. маја 2014, ур. И. Љубомировић, Ниш, 2015, 241–242.

12 М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006, 161; G. Demeter, *Scholars or/and Adveturers? Hungarian explorers in the Balkans and their Role in influencing Austria-Hungary's policy towards Serbia (1870–1904)* https://www.youtube.com/watch?v=B0_tJ3HILy0&t=20s (приступљено 26. 9. 2025).

13 Р. И. Прешленова, *Феликс Филип Каниц и школовање младих Бугара у Бечу*, Слике са Балкана Феликса Каница, 216.

14 G. Demeter, *нав. дело* (приступљено 26. 9. 2025).

15 К. Орел, *нав. дело*, 29–31; *Дневник Бењамина Калаја, аустроугарског конзула у Београду (1868–1875)*, прир. А. Раденић, Београд, 2002, 199.

на услузи. Сматрало се да је на извешан начин настављач идеја Леополда фон Ранкеа и да ће његова дела допринети стварању позитивније слике Србије у иностранству. Захваљујући свом раду Каниц је постао дописни члан Српске краљевске Академије (1892) и носилац високих државних признања – Ордена Таковског крста и Ордена Светог Саве. Иако је српска интелектуална елита на прелазу 19. у 20. век почела гледати на Каница и резултате његових истраживања потцењивачки и сумњичаво, увек је у Србији могао да нађе људе који су били спремни да му помогну у његовом раду. Тако је Богољуб Јовановић, шеф статистичког одељења Министарства финансија, имао велику улогу у Каницовим последњим делима.¹⁶

Каница нису само лична знатижеља и научни мотиви водили путевима Балкана. Присуство научног карактера његових радова не имплицира да његово деловање није имало и друге аспекте, превасходно политичке. Не треба губити из вида да је Каниц био службеник једне велике силе, Аустрије (од 1867. године Аустро-Угарске), која је била заинтересована за простор јужно од својих граница, у то време још увек номинално у Османском царству. Уосталом, и први Каницови радови о античком наслеђу, и уопште његово интересовање за археологију, настају кроз визуру аустријског и ширег немачког неформалног империјализма.¹⁷ Интересовање за Дунавски *лимес* – границу некадашњег Римског, потом и Византијског царства, као и прво путовање и опис предела око Ниша и Јужне Мораве, где је требало да се сагради железничка пруга, такође нису случајност. Била су то важна стратешка чворишта. У поменутом говору пред Царском академијом Каниц је 1866. јасно подвукао политичке мотиве свог путовања. Истакао је да Аустрија каска у истраживањима простора који лежи под њеним јужним границама и да су тадашњу европску Турску већ увелико обилазили путописци, „Руси, Енглези и Французи”. Инсистирао је да је прека потреба Хабзбуршке монархије да што боље „осветли положај народа сродних аустријским групама народа које се на нашим границама већ дуго боре за политичку самосталност”. Скидање „географског и етнографског мрака” представљао је један од начина да Хабзбуршка монархија пронађе „тржиште у држави без индустрије, богатој природним ресурсима, испред саме капије Аустрије, која

16 Опширније: Д. Радовић, *О трећем тому 'Краљевине Србије и српског народа' Феликса Каница из 1914. године*, Феликс Каниц на централном Балкану, 213–223.

17 Т. Б. Цвјетићанин, *Каницова истраживања римског археолошког наслеђа у Србији*, Феликс Каниц на централном Балкану, 11–12.

је већ својим географским положајем предодређена да нам [*Хабзбуршкој монархији* – прим. Д. Р.] надокнади толико недостајуће колоније”.¹⁸ Политички мотиви нису могли бити изречени јасније.

Нису Каниц нити политичка позадина његових путовања чинили преседан. Свака велика сила у 19. веку и у добу новог империјализма настојала је да упозна своје непосредно суседство што боље и да стекне јаснију представу о њему. Каниц је заинтересованој публици настојао да остави што вернију слику о народу, земљи, етногеографским карактеристикама. И пред тога, његови утисци нису били ослобођени убичајених стереотипа о Оријенту, насупрот кога се налазио „цивилизовани” Запад.¹⁹ Сам Каниц је једном записао да је, док се укрцавао на пароброд који га је са путовања враћао кући, имао осећај да се враћа у „цивилизовани свет”.²⁰ Конфидентска залеђина Каницових путовања не искључује његов научни допринос и не поништавају његово дело, али му додају нову димензију. То упућује истраживача на додатни опрез приликом читања његових дела јер су примарно била намењена интелектуалним круговима и креаторима политичких корака у Бечу и Пешти. Несумњиво је морао стајати у тесним односима са Литерарним бироом Министарства спољних послова, који је путем многобројних секција руководио пропагандним активностима у земљи и иностранству. Политичка позадина Каницових путовања сасвих сигурно изискује додатна истраживања, у циљу доношења што правилније оцене мотива његовог деловања на простору Балканског полуострва.

Након првог путовања Србијом и делом европске Турске 1859–1860. Феликс Каниц је 1864. поново посетио простор Јужног Поморавља. Резултате својих истраживања представио је две године касније пред Царском академијом у Бечу, а путопис је објављен 1868. и насловљен „Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864. године”. Крајем педесетих и почетком шездесетих година 19. века постојали су јасни планови о изградњи пруге и железничког повезивања Османског царства и Хабзбуршке монархије. Каниц је веома добро уочио неминовност

18 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864*, 11–12.

19 Т. Б. Цвјетићанин, *нав. дело*, 12.

20 Цит. према: Ђ. Костић, *Феликс Каниц (1829–1904)*, Срби и Немци: антологија текстова културно-политичких веза два народа, Панчево, ур. М. Софронијевић, 2015, 323.

да једно од чворишта планираних железничких линија буде град Ниш. „Политички и војно од изузетног значаја овом делу Турске се нуди веома обећавајућа будућност пошто ће као заједничко чвориште железничких линија Београд–Солун и Београд–Константинопољ бити највероватније, још под Римом и Византијом, изузетно значајни град Ниш. Зато сам у лето 1864. изабрао овај, и данас тако важан град, као полазиште свог путовања за истраживање области које леже у срцу Балкана”, навео је у свом путопису.²¹ Како је време показало, изградња пруге била је од изузетног стратешког значаја за Хабзбуршку монархију, а претпоставке о значају почеле су се остваривати већ након Берлинског конгреса 1878. године. Поред тога, ни обилазак Видина и његове околине, које је истом приликом предузео, нису били пука случајност. Видин је такође био од важног стратешког значаја, као један од најзначајнијих градова на доњем току Дунава. Треба нагласити да Каниц није био први који је обишао Јужно Поморавље због испитивања терена за изградњу пруге. Године 1858. то је учинио Јохан Георг фон Хан у пратњи српског официра Франишека Заха.²²

Предела које је Каниц тада описао, изузев Видина, припали су одлукама Берлинског конгреса 1878. Србији, и били су насељени српским становништвом. Међутим, у овом раду важно је сагледати шта Каниц у свом путописном делу крсти „јужном Србијом”, а шта „северном Бугарском”. „Преко благих огранака брегова са којих се спуштало више потока, од којих је најпознатија Тополница, ми смо из Алексинца стигли на бугарско-турску границу. Левом обалом бугарске Мораве пратио нас је кршевити Јастребац, чија леђа овде образују српско-бугарску границу.”²³ За Каница је, дакле, „јужна Србија” све што се те 1864. налазило у границама тадашње кнежевине Србије, а „северна Бугарска” све што се налазило изван тих оквира. „Северном Бугарском” не сматра се само Видин (који је одлукама Берлинског конгреса и разграничењем припао Кнежевини Бугарској), већ и Ниш, Пирот, Бела Паланка. „Јужном Србијом” у поменутом путопису сматра само Алексинац, са непосредном околином.

21 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864*, 13.

22 J. G. v. Hann, *Reise von Belgrad nach Salonik nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien, 1868.

23 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864*, 15.

У српској научној литератури четрдесетих и педесетих година 19. века није било неубичајено да се простор Јужне Мораве ван граница Србије назива „Бугарском”, па и да се сама Јужна Морава назива „Бугар” или „Бугарском Моравом”, што је термин који и Каниц користи. Тих година појам „Бугарска”, у изворима проистеклим од највиших српских државних органа, био је уобичајен када је требало означити цео ејалет Ниш и део ејалета Скопље, тачније Скопски санџак. Извори показују да су, за разлику од највиших државних органа, окружни чиновници јужних и југоисточних пограничних округа Кнежевине Србије етнички одређивали становништво Нишког санџака као Србе.²⁴ Већ педесетих година 19. столећа термин Бугарска је у српској литератури постепено уступио место термину Стара Србија. Према новијим наводима историчара Жарка Илића, који се подробније бавио поменутим простором, становништво Јужног Поморавља је добрим делом, поред локалног, имало и дуални идентитет, те су се термини Србин и Бугарин у неким случајевима појављивали и као синоними. Појавом Бугарске егзархије 1870. године и поделом на егзархисте и патријаршисте²⁵ настале су и драстичније разлике у схватањима колективних и етничких идентитета.²⁶ Формирање Бугарске егзархије повлачило је са собом стварање Бугар-милета, поред постојећег Урум милета. Тиме Срби нису ни препознати као посебна народност у оквирима Османског царства.²⁷

24 Именовање тог простора Бугарском почело је од Нишке буне 1841. године. Требало је направити разлику између мирне и лојалне Кнежевине Србије и немирне и побуњене провинције „Бугарске”. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016, 37, 42–45. О административној подели на простору Јужног Поморавља ван граница Кнежевине Србије до 1878. види: А. М. Савић, *Од ејалета и вилајета до нахије – административна подела јужних српских крајева (1834–1879)*, Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913, тематски зборник радова, ур. С. Рајић, У. Шешум, А. М. Савић, Београд, 2025, 32–48.

25 Опширније: Ј. Н. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2020, 276–284.

26 Ž. Ilić, *South Pomoravlje in the Mid-Nineteenth Century: Geographic Perception and Collective Identity*, Историја, култура идентитет. Историја, историја уметности, филозофија свеска 1, ур. И. Ђурић и др., Косовска Митровица, 2025, 130–131.

27 Становништво Османског царства се званично није делило на националности, него по вери, тачније милетима. Православни хришћани у европском делу Османског царства су од 1870. године сврставани у Бугар-милет (верници Бугарске егзархије) и Урум милет (верници Цариградске патријаршије). Како Срби нису имали своју националну цркву у Османском царству, ван граница Србије, нису имали ни свој

Иако Бугарска још увек није постојала као држава у тренутку првог Каницовог путовања, његов термин „Бугарска” није само строго географско одређење, већ сугерише да је реч о пределима на које Бугари полажу историјско право. Поред тога, треба рећи да Каниц у „северној Бугарској” нигде не употребљава атрибут „српски” и да га често замењује одредницом „хришћански”. Тако је, примера ради, Пирот „Бугарско-хришћанска општина”, а атрибут српски се не везује ни за Ћеле-кулу, која је такође везана за „хришћанско становништво”, иако се спомиње војвода Стеван Синђелић.²⁸ Занимљив је и његов избор епитета када описује „бугарску зиму” на простору тадашњег Нишког санџака.²⁹

Код Каница се ништа што је могло да се веже за српско културно-историјско наслеђе или демографију не распростире ван југоисточних граница тадашње Кнежевине Србије, а ипак не може да се у његовом путопису не примети констатација да је око Гамзиграда „настала са временом одлична ораница који обрађују вредни Бугари, некадашњи наследици византијске господе у овим областима, као и садашњи српски грађани”.³⁰ Поред тога, иза Зајечара спаја се Мали Тимок „са бугарским братом ‘великим Тимоком’”. Каниц је на самом крају свог путописа изнео закључак да је становништва које насељава Браничевску и Тимочку област „бугаро-словенског” порекла, позивајући се првенствено на радове Павла Јозефа Шафарика и Франца Миклошића.³¹

Ставови Феликса Каница нису се много променили ни у његовом наредном делу. Током године 1870. поново је обишао северни део Нишког санџака. Од 1871. до 1874. пропутовао је и изучавао простор између Старе планине, Дунава и Црног мора – тачније поднебље које је обухватало Дунавски вилајет (формиран 1864. године). Та путовања и истраживања послужила су му за писање тротомне књиге „Дунавска Бугарска и Балкан”, чији је први том објављен 1875. године, а целокупно дело доживело је недуго након објављивања неколико реиздања и превода.³² Каниц је „Бугарском” путовао по установљењу Бугарске егзархије,

милет. М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признања српске нације у Турској 1894–1910*, Историјски часопис LVII (2008), 343.

28 Ф. Каниц, *Путовање по јужној Србији и северној Бугарској 1864*, 25, 61.

29 *Исто*, 23.

30 *Исто*, 80.

31 *Исто*, 84–85.

32 Први том је већ 1876. преведен на руски језик. Ф. Каниц, *Дунайская Болгарія и Балканскій Полуостровъ. Историческія, Географическія и Етнографическія путевыя*

а своја истраживања представио је аустроугарској и европској публици непосредно пред избијање Велике источне кризе. Стога је интересовање за поменути простор било циљано.³³ Истраживање је обављено и презентовано јавности када је Источно питање поново отворено, а судбина предела које је описивао постала је у потоњим годинима предмет политике и интереса великих сила приликом потписивања Санстефанског мировног уговора и током конгреса у Берлину 1878. године, када је скројена нова политичка мапа Балканског полуострва и европске Турске.

Већ први том „Дунавске Бугарске и Балкана” одговарао је на питања која су тема и овог рада. Каниц је свој путопис кроз Бугарску, након тематских уводних поглавља, отпочео Јужним Поморављем. Као и у претходној књизи, није описао јужни део Нишког санџака (Лесковац и Врање), већ само северни – Ниш и Пирот, те њихову непосредну околину. Одатле је кренуо северно ка Видину и Лому, уз описе пограничних предела између Србије и, тада још увек, Османског царства, који су 1878. званично постали граница између Србије и Кнежевине Бугарске. Једно поглавље у другом тому посветио је Пироту.³⁴ За разлику од претходног дела из 1868. године, које је готово у потпуности укључено у нову књигу, Каниц је простор тадашњег Нишког санџака назвао „западном”, а не „северном Бугарском”.³⁵

Сама чињеница да је простор Нишког санџака уврстио у књигу „Дунавска Бугарска и Балкан” јасно говори о Каницовом ставу коме је у потенцијалним територијалним расподелама то поднебље требало да припадне. Пише да му је један од мотива за нова путовања био да истражи разлике међу Србима и Бугарима.³⁶ То се није односило на пределе које је описивао у књизи, већ уопштено. То је још једна потврда да је предео Јужног Поморавља и етнографски уврстио у бугарску сферу.

наблюдения 1860–1875, С.-Петербург, 1876.

33 У оквиру фонда министарства спољних послова Аустро-Угарске чува се један Каницов меморандум из фебруара 1871. о стварању Бугарске егзархије и политици великих сила, несумњиво настао на иницијативу Беча. F. Kanitz, *Die griechisch-bulgarische Kirchenfrage und ihre religiös-politische Bedeutung für die Pforte, Rom, Frankreich, England, Russland und speciell für Oesterreich-Ungarn* – Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Politisches Archiv XII (Türkei), Kt. 99. 73–102.

34 F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1875, II Band*, Leipzig, 1877, 341–378.

35 F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-Geographisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1875, I Band*, Leipzig, 1875, XVI, XVII.

36 *Ibidem*, 24.

Каниц је поновио оцене из књиге „Путовање по јужној Србији и северној Бугарској”. Бугарска Морава је и даље присутна, Пирот је остао мешовито „хришћанско-бугарско” место, док је „тло” код Ниша искључиво „бугарско”.³⁷ Изнео је констатацију о лакој асимилацији Бугара на основу тезе изнете у претходном делу о бугарском пореклу доброг дела становништва источне Србије. Читајући Каницова прва дела, стиче се утисак да у Јужном Поморављу (изузимајући Алексинац) нема ничега српског, било да је реч о етничком идентитету, културно-историјским споменицима, па чак и природним појавама, попут „зима”, те географских и рељефних тачака, планина и река, уз које је такође стајао атрибут „бугарске”. То није у потпуности одговарало историјској истини и стању на терену.³⁸ Једино што по њему јесте било српско, била је „жива агитација” по дијагонали „од Црног Дрима до Тимока”, са непосредним циљем да се Србија прошири „на рачун Бугара”.³⁹

Оно о чему се победничка Русија договорила са Турском, прво примирјем у Једрену 31. јануара 1878, потом и приликом потписивања мира у Сан Стефану, у доброј мери се поклапало са Каницовим виђењем етничке границе између Срба и Бугара. Иако је српска војска у Другом српско-турском рату ослободила Ниш, Куршумлију, Прокупље, Лесковац, Врање, Гњилане, Пирот и Трн, те од локалног хришћанског становништва дочекана као ослободилачка, Петроград је био намеран да тај простор и ратне тековине Србије, укључујући и Ниш, препусти новоствореној бугарској држави. Миром у Сан Стефану 3. марта 1878. пројектована је такозвана „Велика” или „Санстефанска” Бугарска, која се простирала од Охрида до Црног мора и Дунава, те до Егејског мора. Диктатом Русије у Сан Стефану Србија је добила Ниш, Лесковац, Куршумлију и Прокупље, али не и Врање, Пирот и Трн.⁴⁰ Незадовољство осталих великих сила, које су у Санстефанској Бугарској виделе премоћ Русије на Балкану, резултирало је одржавањем конгреса у Берлину који је имао за циљ ревизију поменутог мирног уговора. Одлукама конгреса, Србији су поред државне независности и територијалног проширења на Ниш,

37 *Ibidem*, 148, 156, 177, 178.

38 Уп. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 43–52.

39 F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan I*, 41.

40 *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић и др., Београд, 1978, 103–118.

Лесковац, Куршумлију и Прокупље, што јој је признато у Сан Стефану, припали још Врање и Пирот, али не и Трн. Тако је Србија територијално увећана за 10.972 км². Са друге стране, границе које је Бугарска добила у Сан Стефану повучене су знатно на исток. Подељена је планином Балкан на Кнежевину Бугарску и Источну Румелију, која је постала аутономна област у оквиру Османског царства.⁴¹ До њиховог уједињења дошло је 1885. године.

Сходно епилогу Велике источне кризе, Феликс Каниц се на својим следећим пропутавањима 1887–1889. године сусрео са новим границама Србије и новом политичком картом Јужног Поморавља. Та путовања послужила су му, као додатна истраживања, за писање тротомног издања о Србији. О Јужном Поморављу писао је у другој књизи „Србија – земља и становништво”. Описи предела, становништва, обичаја, политичке ситуације су значајни јер је као путописац могао да сагледа развој тог простора у неколико деценија. Каниц је крајем осамдесетих година могао да сведочи о убрзаном индустријском развоју Јужног Поморавља, у чему је велику заслугу имала изградња железнице. Линија Београд–Ниш завршена је 1884, а четири године касније саграђена је и на релацији Ниш–Врање, чиме је успостављена веза са Солуном, те Ниш–Пирот, чиме је настала веза са бугарском границом и пругом која је водила до Цариграда. Железница је посебно утицала на развој Ниша, Лесковца и Врања. Насупрот томе, пруга је због природе терена дошла на четири километара од Алексинца, па варош није уживала у предностима које је железница доносила, те је констатовао пад значаја Алексинца. Та варош након 1878. више није била гранично место, карантин, и престала је да буде важан пункт за телеграфски и робни саобраћај. Поприлично је пострадао и током српско-турских ратова, али је Каниц сведочио постепеном опоравку ове вароши.⁴²

За разлику од Алексинца, Каниц је написао: „Једва сам могао да препознам стари Ниш.”⁴³ Град на Нишави обишао је поново после двадесет година и био је у прилици да спозна његов брзи развој и модернизацију, посебно захваљујући саобраћају и регулационом плану који је

41 Исто, 556–577; Д. Радовић, *Борба Србије за нове јужне границе (1877–1879)*, Новоослобођени крајеви Србије 1833–1878–1913, 72–73.

42 Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, друга књига, Београд, 1985, 126.

43 Исто, 155.

донет. Сличан утисак стекао је и о Лесковцу, где је потврдио да је српска управа допринела бољој регулацији вароши, улепшавању тргова и улица, као и да је највећи напредак Србија у Јужном Поморављу постигла на плану здравствене заштите и образовања, у односу на стање у коме су се тим предели налазили под османском влашћу.⁴⁴ Врањанце је такође затекао задовољне српском управом: „Са својих 10.800 душа Врање мења лик, као и остали турски градови које је Србија добила Берлинским мировним уговором, само што је тај процес овде нешто спорији него у Нишу и Лесковцу.”⁴⁵ Каниц је закључио да је припајање ових предела Србији позитивно утицало на њихов развој, те је посредно похвалио политику Србије.

У чему се описи Јужног Поморавља разликују у последњем Каницовом делу, у односу на претходна? Првенствено, тај простор је почео називати „јужном Србијом”, што је он и *de iure* и *de facto* постао након 1878. Приметно је и да је Бугар Морава у његовим описима постала Јужна Морава, а у односу на претходна дела ишчезли су и поједини присвојни придеви који су одређене појаве и догађаје приписивале бугарском националном и културно-историјском корусу, иако су поједини и даље опстали. Већ је наведена Ћеле-кула као референтан пример, па као илустрација одређене промене може да послужи опис у другом тому: „На југу, у тада слабо обрађеној равници, указала се силуета суморне Ћеле-куле, језивог споменика поред кога ниједан Србин у турско време није могао проћи без дубоког узбуђења, и који се чува само ради тога да подсећа будућа поколења на трновит пут којим су њихови стари ишли и на мучеништво ослободилаца отаџбине.”⁴⁶ Таквих описа није било у „Путовању јужном Србијом и северном Бугарском”, те у „Дунавској Бугарској и Балкану”.

То што је Каниц уважаио ново политичко стање и што је у последњој књизи постао нешто реалистичнији и правичнији, не подразумева да је из корена променио своје виђење. Приликом почетка поглавља о Нишу, записао је: „Већ одавно сам имао у плану један оријентациони излет на бугарску територију [подв. Д. Р.] да бих се упознао са супротностима између младосрпске и старотурске владавине и тако дошао до објективнијег мерила за доношење суда о њима.”⁴⁷ Нагласио је да је од

44 Исто, 160, 241–242.

45 Исто, 255.

46 Исто, 348.

47 Исто, 133.

XII века тај простор „јабука раздора” између Срба и Бугара, па је оценио да је то време када се Ниш културно налазио у „српско-бугарској епохи”.⁴⁸ Разлику, у односу на претходна дела, не чини изузимање бугарског, већ уважавање каквог-таквог српског културно-историјског наслеђа на простору Јужног Поморавља.

Када је реч о етничком пореклу становништва, Каниц није у значајној мери променио своје виђење: „Пре неколико година добио сам писмо од једног младог Пироћанца који је био на школовању у Цириху, у коме ми саопштава да се налази у мучној дилеми у погледу свог националног осећања и да би желео да сазна да ли Пироћанци припадају српској или бугарској нацији? Мада ово тешко етнографско питање данас више није политички важно, ја ћу се на њега још вратити.”⁴⁹

Одговор на ову дилему извесног младог Пироћанца и „тешко етнографско питање” дат је тек у трећем тому његове књиге о Србији, која је изашла постхумно 1914. године.⁵⁰ Према његовом схватању с краја 19. века, Краљевина Србија је имала три етничке зоне: „1. територијално највећу, готово чисто српску централну и западну област између Саве, Дрине и Велике Мораве; 2. источну коју су настањивали Румуни, Срби и *посрбљени Бугари* [подв. Д. Р.] и 3. југозападну, у којој су живели староседеоци и Срби и Арнаути који су се доселили из Босне и Црне Горе.”⁵¹ „Посрбљени Бугари”, по Каницовом разумевању, насељавали су предео не само већег дела Јужног Поморавља, већ и источне Србије. Истакао је да „ниједна националност не прелази тако лако у српску као бугарска”, што је по њему објашњиво језичким и верским сродством двају народа.⁵² Међутим, на простору Јужног Поморавља разлике је тражио управо у језику, позивајући се на Шафарика, Миклошића, Вука Стефановића Караџића и остале слависте.⁵³ Другу тачку раздвајања тражио је

48 Исто, 138, 203.

49 Исто, 218.

50 И други том Каницове *Србије*, где је описивао јужну Србију, објављен је 1909, пет година након његове смрти.

51 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Bd. 3, Staat und Gesellschaft*, Leipzig, 1914, 39.

52 *Ibidem*, 96.

53 Неспорно је да су Шафарик и добар део слависта, на које се Каниц позива, приликом раздвајања српског и бугарског језика у посебне, Јужно Поморавље убрајали у простор где се говори бугарским језиком и тако га непосредно сврстали у бугарски етнички простор. Иако се Каниц позива на њега, Вук Стефановић Караџић није делио то мишљење. Извори показују да је Шафарик поделио своја тумачења са

у физичким карактеристика: „Већ у самом типу и грађи тела, у облику лобање и држању, искусни и пажљиви посматрач може да уочи значајне разлике. Лобања је у односу на висину профила шира него код несумњиво ‘чистокрвних’ Срба, скелет је збијенији и кошчатији, кретање мирније и лишено еластичности која је карактеристична за Србе од Јадрана до Шумадије.” Поједине разлике је тражио и у обичајима, иако је закључио да становници Јужног Поморавља „као и Срби, славе славу, дан заштитника породице, празник кога нема код чистих Бугара”.⁵⁴

Каниц је своје тротомно издање „Краљевине Србије” писао деведесетих година 19. века и првих година 20. века, у време када се Србија и Бугарска јављају као конкуренти на Балканском полуострву. Главна тачка њиховог спора постало је питање Старе Србије и Македоније, те су о етничком пореклу и припадности тамошњег становништва вођене расправе српских и бугарских научника. Каниц, који је готово цео тај простор признавао Бугарима, закључио је: „Сматрам да тај сукоб није академски проблем, већ питање моћи, па би га тако требало и решавати. Тешко је предвидети ко ће га и када решити.”⁵⁵

Као што је већ наглашено, историјски извори показују да су у првој половини и средином 19. века на простору Јужног Поморавља у појединим ситуацијама термини Србин и Бугарин коришћени као синоними. По свој прилици, све до појаве Бугарске егзархије, тамошње становништво имало је мешовите идентитете: етнички – српски или бугарски; месни – бугарски или старосрбијански. Спора једино није било око верског, који је био хришћански и православан.⁵⁶ Одлукама Берлинског конгреса и разграничењем између Србије и Османског царства на јужним границама Србије 1878–1879.⁵⁷ повучена је и коначна граница српског и бугарског народа на простору Јужног Поморавља, где је становништво које је остало у Кнежевини Србији развило сталан

Караџићем 1827. године и да је добио одговор: „Немојте ви Србе да Бугарите. Не само да Љесковчани и Приштинци нису Бугари, него и сами Видинци, Ђипровчани и Пироћани по језику су ближи Србима него Бугарима, мада ниједан језик чисто не говоре.” Шафариков наставак рада показује да није усвојио тумачење Вука Стефановића Караџића. Ж. Илић, *Шафарикова концепција српског етничког простора*, необјављени рад у рукопису.

54 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien*, 97, 98.

55 *Ibidem*, 98.

56 М. Јагодић, *Србија и Стара Србија*, 46, 52.

57 О разграничењу на српско-бугарској граници опширније: М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад, 2006, 89–132.

осећај припадности српском народу, за разлику од становништва које се нашло изван њених источних граница, које је развило снажну бугарску националну свест.⁵⁸

Несумњиво је да је Каниц гајио веће симпатије према бугарском него према српском народу, и као што су то већ други истраживачи приметили (Фехер, Деметер), у том правцу постоји доста субјективности у његовим делима. То показује и пример Јужног Поморавља, предела који је највише пропутовао и описивао, како у књигама о Србији, тако и о Бугарској. Каниц у својим оценама није био изузетак, већ је упућивао на ставове које су већ изнели неки његови претходници путописци, попут Амија Буеа и Јозефа Хана, који су такође леву обалу Јужне Мораве убрајали у бугарски етнички простор. Позивао се и на научне ауторитете и нагласио да су са тим тврдњама „до 1878. године били сагласни чак и београдски научници, па и сама српска власт”.⁵⁹ Каниц је имао на кога да се позове, а како је и сам важио за једног од најистакнутих путописаца, и његовим тврдњама дат је велики значај и наишле су на погодно тло. И поред тог „тешког етнографског питања”, како га је окarakterисао, Каницова истраживања и дела представљају значајан извор, и за оно време пружају значајан допринос разумевању обичаја, културе, историје, археологије, антопологије Јужног Поморавља, виђеног очима аустроугарског путописца.

58 О схватању етнографских односа на простору Јужног Поморавља у литератури и картографији 19. века опширније: Ж. Илић, *Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд, 2023, 391–396, 401–402, 404–406, 412–415, 436–439; Isti, *South Pomoravlje in the Mid-Nineteenth Century*, 123–126.

59 F. Kanitz, *Das Königreich Serbien*, 97.

SOUTHERN SERBIA OR NORTHERN/WESTERN BULGARIA – SOUTH POMORAVLJE IN FELIX KANITZ’S WORKS

Summary:

Felix Kanitz was one of the most famous foreign travel writers who journeyed the Balkan Peninsula during the 19th century, and earned him the nickname “the Columbus of the Balkans.” He devoted his most significant works to the Serbs and the Bulgarians. For that very reason, it is important to examine where Kanitz placed one of the dividing ethnical and geographical boundaries between these two people—more precisely, in this paper I am discussing what he has considered “southern Serbia” and what “northern Bulgaria,” as he titled his first travelogue when he visited the region of the Southern Morava Valley. In this paper I have examined his perception of the territory which was 1878 annexed to the Principality of Serbia. The territory Kanitz had firstly defined as “Bulgaria,” changed in his later works, and by that I am researching changes of his impression the ethnographic picture of the region. In his first books, Kanitz entitled the region of South Pomoravlje (the part outside the borders of Serbia before 1878) *Bulgaria* and considered it as an exclusively Bulgarian ethnic and cultural-historical region. Only in his last works the ethnic and historical picture was developed somewhat more balanced, although he still considered that he was facing a “difficult ethnographic question.” His sympathies for the Bulgarians at the expense of the Serbs are visible in all his works, a fact noted by his biographer, Géza Fehér. The Bulgarians were Kanitz’s “favourite” Balkan people, as Maria Todorova informs us. This is also shown by the example of South Morava, a region he travelled the most and described many times than any other. In this paper I entangled Felix Kanitz’s early and ending conclusions regarding South Pomoravlje aiming to deliver more balanced interpretation of his prejudice and political enrolment.